

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**GRADUONYMS AS A UNIT OF BILINGUAL DICTIONARIES****Shakhnoza Burievna Nashirova***PhD, Associate Professor**Dean of the Faculty of Foreign Languages**Karshi State University**Karshi, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: graduonym phenomenon, graduonyms, bilingual dictionaries, modern linguistics, linguistic analysis.

Received: 20.01.26**Accepted:** 21.01.26**Published:** 22.01.26

Abstract: The analysis of bilingual dictionaries and graduonyms in their vocabulary, which are being studied as an object of modern linguistics, is in the focus of attention of linguists. In this article, we also study the issues of graduonyms and graduonyms and their reflection in bilingual dictionaries, analyze the semantic nature of lexical units (graduonyms) that have a gradation relationship, their degree of equivalence in the languages being compared, and lexicographic interpretation, and at the same time describe the work of linguists who have conducted research in this area. It should be noted that the study of graduonyms as a unit of bilingual dictionaries allows us to reveal the graduonymous phenomena in the semantic nature of words.

GRADUONIMLAR IKKI TILLI LUG‘ATLAR BIRLIGI SIFATIDA**Shaxnoza Buriyevna Nashirova***Qarshi davlat universiteti**Xorijiy tillar fakulteti dekani**PhD, dotsent**Qarshi, O‘zbekiston***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so‘zlar: graduonomiya hodisasi, graduonimlar, ikki tilli lug‘atlar, zamonaviy tilshunoslik, lingvistik tahlil.

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslik obyekti o‘laroq tadqiq etilayotgan ikki tilli lug‘atlar va ularning so‘zligidan o‘rin olgan graduonimlar tahlili tilshunoslar diqqat-markazida. Bizning ushbu maqolamizda ham graduonimiya va graduonimlar hamda ularni

ikki tilli lugʻatlarda aks ettirilishi masalalari tadqiq etilgan boʻlib, darajalanish munosabatiga ega boʻlgan leksik birliklarning (graduonimlarning) semantik tabiati, ularning qiyoslanayotgan tillardagi ekvivalentlik darajasi va leksikografik talqini tahlil qilinadi, shu bilan birgalikda ushbu yoʻnalishda tadqiqot olib borgan tilshunos olimlarning ishlari bayon etiladi. Taʼkidlash lozimki, graduonimlar ikki tilli lugʻatlar birligi sifatida oʻrganilishi soʻzlarning semantik tabiatidagi darajalanish holatlarining ochiqqlanishiga imkon beradi.

ГРАДУОНИМЫ КАК ЕДИНИЦА ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЕЙ

Шахноза Буриевна Наширова

PhD, доцент, декан факультета иностранных языков

Каришинского государственного университета

Кариши, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:	Аннотация:
феномен градуонимов, градуонимы, двуязычные словари, современная лингвистика, лингвистический анализ.	Анализ двуязычных словарей и градуонимов в их лексике, изучаемых как объект современной лингвистики, находится в центре внимания лингвистов. В данной статье мы также изучаем вопросы градуонимов и их отражения в двуязычных словарях, анализируем семантическую природу лексических единиц (градуонимов), имеющих градационные отношения, степень их эквивалентности в сравниваемых языках и лексикографическую интерпретацию, а также описываем работы лингвистов, проводивших исследования в этой области. Следует отметить, что изучение градуонимов как единицы двуязычных словарей позволяет выявить градуонимические явления в семантической природе слов.

Kirish. Keyingi yillarda oʻzbek tilshunosligida soʻzlararo maʼnoviy munosabatlarning yana bir turi boʻlmish lugʻaviy graduonimiya hodisasi haqidagi qarashlarning shakllanib borayotganligi oʻzbek tili leksikologiya sathida yechimini kutayotgan dolzarb muammolar borligidan dalolat beradi. Bu borada graduonimiya hodisasining anʼanaviy sinonimiya xususidagi qarashlar bilan oʻzaro munosabati masalasiga oydinlik kiritilishi soʻz shakli va ularning maʼnoviy munosabatlari doirasida bajarilgan yangi bir tadqiqotni yuzaga chiqaradi.

Manbalarda sinonimlar va graduonimlar o'xshashligi qayd etiladi, biroq sinonimik va graduonimik paradigmalar ma'lum bir nuqtalarda kesishsa, to'qnashsa ham, ular bir hodisa emas. Sinonimiya, asosan, so'zning ma'no tarkibidagi ifoda va vazifa semalari orasidagi farqlarga tayansa, graduonimik paradigmalarni ajratish, so'zlarning atash, nomlash (denotativ) semalari tarkibidagi miqdoriy ko'rsatkichlar bilan aloqador bo'lgan sifat farqlari semalariga tayanib ajratadi. Shuning uchun graduonimik qatordagi yondosh so'zlar sinonimik munosabatlarga kirisha oladi. Graduonimik qatorning eng muhim belgisi, ya'ni xususiyati shundaki, bu qatorda aynanlikka nisbatan farqlilik bo'rtib turadi va farqlilik omilining yetakchiligida (bir umumiy sema belgisi miqdorining ozaytirilishi yoki ko'paytirilishi natijasida) yangidan yangi leksemalar (graduonimlar) hosil qilinadi. Graduonimiyani semantik jihatdan sinonimiya, antonimiya kabi leksik paradigmalar bilan qiyoslashda leksik birliklarning sinonimik qatorga birlashishiga umumiy integral belgi semasining a'zolari asos bo'lishi aniqlangan. Demak, gradual qatorni hosil qilishda semantik tuzilma uchun belgi va miqdor ko'rsatkichlari muhim, chunki ular gradual paradigmalarni shakllantirish uchun asos bo'ladi. Tuzilishiga ko'ra gradual paradigma qatoridagi dominantaning mavjudligi boshqa a'zolarining pog'onaviy tarzda joylashuvini taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunga qadar bevosita graduonimiya termini bilan nomlanmagan bo'lsa-da, shu kabi hodisani ko'plab olimlar (N.Grech, G.Pavskiy, A.Potebnya, A.Nikulin, V.Vinogradov, N.Arutyunova, Y.Volf, I.Ubin, B.Norman, E.Sepir, D.Bolindjer, R.Boyar) o'z ilmiy izlanishlarida tahlil etishgan. Ular aks ettirgan belgi darajalari Arastu davridan to hozirgi paytgacha graduonimiyani tadqiq etishda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Ba'zi bir daraja va me'yorni anglatuvchi so'zlarni tadqiq etish E.Sepir, D.Bolindjer, Y.Krjijkova, Y.Sheygol, A.Baranova, T.Markelova, I.Turanskiy kabi olimlar orasida keng tarqalgan. Aksariyat tilshunoslar graduonimiya hodisasini miqdor, belgi, intensivlik, iyerarxik munosabatlar, dennotativ va konnotativ makroelementlar asosida shakllanishi hamda gradosemaning zarur element sifatida yuzaga chiqishini qayd etishgan. Graduonimiyaga oid izlanishlarda aksariyat o'rinda darajalanish haqida so'z yuritilgan, darajalanishga oid tadqiqotlarda, ko'pincha, sifat darajalari tushuniladi, biroq lug'aviy darajalanish va sifat darajalari boshqa-boshqa hodisadir.

Metodologiya. Ushbu maqolada ikki tilli lug'atlarda graduonimik munosabatlarni ochib berish uchun qiyosiy-tarixiy, komponent tahlil, leksikografik usullariga murojaat qilindi.

Muhokama va natija. Graduonimiya hodisasi borasidagi ilk izlanishlar Arastu bilan bevosita bog'liq, u o'z tadqiqotlarida 10 ta kategoriyani (substansiya, miqdor, sifat, munosabat, vaqt, makon, holat, o'rin, harakat, kechinma) ajratish barobarida qiyoslash va miqdor kategoriyalaridan tashqari ular sirasiga sifat kategoriyasini kiritgan, ularning ba'zi hollarda ortiqroq/kamroq darajaga ega ekanligini ta'kidlab, nafaqat darajalanish mexanizmi, balki

darajalanishga moyil bo'lgan so'zlar kategoriyasi, ya'ni daraja obyektni ham belgilab bergan. Ushbu so'zlar kategoriyasiga belgi va xususiyat kategoriyalarini kiritgan va ko'p/kam tushunchalari bir-biri bilan qiyoslanishi, belgi va xususiyatlar ko'proq/kamroq darajada bo'lishi bilan bir qatorda "o'ziga nisbatan qarama-qarshilikda bo'lishi va ortiq yoki kam darajada qo'llanishi mumkin"ligini ta'kidlagan. Olim D.Kruz [2; 183-200] gap tuzish jarayonini o'ziga xos darajalanishga mos ravishda sentence level (gap qatlami), clause level (qo'shma gapning sodda gapga teng qatlami), phrase level (so'z birikmasi qatlami), word level (so'z qatlami), morpheme level (morfema qatlami) ko'rinishida aks ettirgan. S.Kolesnikova [6; 225] graduonimiya sintaktik va stilistik darajada yuzaga kelishi, asliy sifatlarda ifoda etilayotgan belgi graduonimiyasi, daraja ravishlari bilan bevosita bog'lanib keladigan fe'llarda hosil qilinishini ta'kidlab, leksik graduonimiyani grammatik hamda nogrammatik turlarga ajratgan, sifatlarda intensivlik funksional-semantik kategoriya sifatida to'laqonli ravishda graduallik kategoriyasiga asoslanganligini ta'kidlagan. U graduallik, graduonimiya hodisalarini o'rganib, o'lchov/daraja, belgining katta/kichikligi va mavjud/mavjud emasligini tasvirllovchi so'z, so'z birikmasi, gaplardagi shu funksiyani ifodalovchi ko'p ma'noli so'zni darajalanishning birligi sifatida belgilab bergan. Graduallik markaziy a'zo, ikki qarama-qarshi me'yoriy, me'yordan ortiq uch a'zodan tarkib topishini ta'kidlab, gradual lug'atni ikki guruhga ajratadi:

a) asosiy – sifatlar, otlar, fe'llar, chunki ularning gradual ma'nosi leksemada

mujassam: sinonim/antonim darajasida – oq, qora, qizil va h.; fe'llarda graduator funksiyasini affikslar (cook, undercook, overcook) bajaradi;

b) yordamchi (sintaktik kvantifikatorlar) – o'lchov va daraja ravishlari graduatorlar funksiyasini bajaradi hamda gradual ma'noni ifodalashda asosiy vositalar orqali ifodalanadi (very interesting, more interesting, the most interesting) Lug'aviy birliklarni sinonimlar qatoriga birlashtirishda uning barcha belgilari umumiy, antonimik juftlar hosil qilishda esa lug'aviy birliklarning ma'nolari zidlanishi inobatga olinadi. Gradual munosabat me'yorga nisbatan belgi, xususiyat, miqdorning o'lchovlarini yetkazib berishdan iborat, belgining me'yori esa gradual maydonda dominant belgi hisoblanadi. Gradual leksika yordamida so'zlovchi predmet, harakat belgisining darajasi, ortiq/kamligi kabi xususiyatlarini ifodalaydi. Gradual leksika ikki guruhga ajratiladi: a) asosiy (implisit hamda eksplitsit) – mustaqil so'z turkumlaridan iborat; b) yordamchi (graduator) – yordamchi so'z turkumlaridan iborat.

O.Bozorov [4; 29] o'zbek tilida graduonimiya hodisasini tilshunoslikning barcha bo'limlariga ko'ra tadqiq etish barobarida darajalanish qonuniyatlarini tabiiy ontologik, falsafiy, mantiqiy, gnoseologik-metodologik mohiyatlarini ochib bergan, xususan, so'zlardagi stilistik ma'noning ijobiylikdan salbiylikka o'zgarishini aks ettirgan: aynanlik → farqlilik → ziddiyat⁸⁷; inson

→ shaxs → odam → kimsa; sodda → laqma → go'l → anqov → ovsar → pandavaqi → merov; turq → bet → aft → yuz → chehra → oraz → jamol kabi.

A.Rafiyev [7; 56-60] turkiy tillarda ikki xil darajalanish mavjudligi borasidagi ma'lumotlarni keltirgan: mavhum qiyoslash (ozaytirish va kuchaytirish qo'shimchalari yordamida): sariq – sarg'ish, sarg'il; ko'k – ko'kish, ko'kshil hamda aniq narsalarni qiyoslash, H.Jamolxonov esa sifatlarda oddiy, qiyosiy, orttirma daraja mavjudligi, ularning o'ziga xos yasali shakllarini keltirgan. Sh.Rahmatullayev [8; 150-152] sifat leksemalariga qo'shiladigan eng keng qamrovli morfema –roq affiksi ekanligi, bu affiks asli biroz ma'nosini ifodalashi, bir predmetga xos belgi boshqa bir predmetdagi shunday belgiga nisbatan ifodalanishi, –roq affiksi me'yordan oz ma'nosini ifodalashi asossiz ekanligini ta'kidlagan. Z.Xolmanova [9; 108] sifat darajalarining uch xilligi, oddiy darajada belgining ortiq yoki kamligi ko'rsatilmasligi, qiyosiy daraja ozaytirma daraja deb ham yuritilishi, ozaytirma daraja –(i)mtir, –ish; sal, biroz kabi vositalar orqali hosil qilinishi, orttirma daraja belgining me'yordan ortiqqligini bildirishi hamda sifat darajalarining fonetik, morfologik, leksik usullarda hosil bo'lishini¹⁰¹ yorqin misollar bilan asoslab bergan: yukinmoq → biroz yuk inmoq → 3 qatla yukinmoq → 5-6 qatla yukinmoq → 9 qatla yukinmoq kabi.

“O'zbek tilining izohli lug'ati” 80 000 dan ortiq so'zni mujassam etadi, bu esa amalda qo'llanayotgan A.Hojiyevning [3] sinonimlar lug'atini boyitishga asos bo'lishi ehtimoldan holi emas, shunga asoslangan holda Sh.Bobojonov [1] va I.Islomovlar tomonidan maktab o'quvchilari uchun lug'aviy birliklarning darajalanish qatorlarini jamlagan “O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati” yaratilgan. Mualliflarning izlanishlari natijasida lug'atdagi graduonimiya qatorini tashkil etuvchi so'zlar ma'nosi va bo'yog'iga ko'ra ajratilgan, qatorlar alifbo tartibida joylashtirilgan. Jami 400 ta qatorni o'z ichiga olgan lug'atda ma'nosiga ko'ra 134 ta gradual qator, bo'yog'iga ko'ra 266 ta gradual qator o'rin olgan. Mazkur lug'at, garchi o'zbek tilshunosligidagi gradual qatorlar lug'ati shakllantirilmagan bo'lsa-da, ma'lum darajada graduonimiya hodisasiga oydinik kiritishga zamin hisoblanadi. Lug'atdagi gradual qatorlarni ko'rib chiqib, otlarning gradual qatorlarini shakllantirishda hajm ortishi, miqdor o'zgarishi, paydo bo'lishi, qo'llanish doiralari muhim ahamiyat kasb etishi, voqeahodisa, harakat anglatuvchi so'zlarning gradual qatorlarini shakllantirishda harakat, nutq, holat, natijali faoliyat, munosabat turlari, belgining o'lchami va darajasi semasiga ega bo'lgan leksemalar grand-funksiyani bajarishi kabilarni aniqladik.

A.Hojiyev [3] 50 dan ortiq sifat yasovchi affikslarni keltirib, sifat darajalariga doir “qiyosiy – taqqoslashga, qiyoslashga asoslangan”, “ozaymoq – sifat yoki miqdor jihati kamaymoq, pasaymoq”, “orttirma – belgi xususiyatining boshqa predmet belgi xususiyatidan ortiqqligini

bildiradigan sifat darajasi” ta’riflarini batafsil sharhlab bergan. Shuncha amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarga qaramay, alohida mustaqil inglizcha-o‘zbekcha yoki o‘zbekcha-inglizcha graduonimlarning lug‘ati tuzilmagan. Graduonimlar tarjima lug‘atlarida alohida leksema shaklida berilgan.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, bugungi tilshunoslar oldida turgan ulkan vazifalardan biri ana shunday graduonimlarning alohida bir butun ikki tilli lug‘atlarini yaratish hisoblanadi. Bu ayniqsa ilmiy tadqiqot ishlarini amalgam oshirmoqchi bo‘lgan va amalgam oshirayotgan tadqiqotchilar uchun ulkan xazina bo‘lib xizmat qilgan bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bobojonov Sh., Islomov I. O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 46 b.
2. Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P.183-200.
3. Hojiyev A. va b. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Sharq, 2001. – 336 b.
4. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Монография. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.29.
5. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Талқин, 2015. – Б.281-282.
6. Колесникова С.М. Градационные отношения в современном русском языке. Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1993. – 225 с.
7. Рафиев А. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – Б.56-60.
8. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б.150-152.
9. Холманова З.Т. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: ЎЗМУ, 2007. – Б.108.
10. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010.